

KYRKA OCH FOLKSKOLA I SVERIGE OMKRING 1850

Av teol. dr ALLAN ARVASTSON

NÄR Sverige den 18 juni 1842 fick sin stadga angående folkundervisningen, så innebar detta, att en fråga, som länge stått på dagordningen, nu fick sin lösning. Folkundervisningen, som förut varit föremål för uppmaningar och rekommendationer av olika slag i Kungl. Maj:ts brev och myndigheternas skrivelser, blev nu officiellt reglerad. Enligt 1842 års folkskolestadga skulle i regel varje församling på landet eller i en stad utgöra ett skoldistrikt med minst en fast skola. Skoldistriktets angelägenheter skulle skötas av en skolstyrelse med kyrkoherden eller den präst, som företrädde hans ämbete, såsom ordförande. Flyttbara skolor, »omgångsskolor», voro tillåtna i vidsträckta församlingar. I varje stiftsstad samt i huvudstaden skulle respektive domkapitel inrätta ett seminarium för utbildning av skollärare. Församlingarna fingo en tid av fem år på sig för att ombesörja verkställigheten av vad som förordnats, och vid mitten av år 1847 skulle sålunda skolhus ha blivit byggda och lärare vederbörligen ha blivit tillsatta.

Som man kunde vänta, genomfördes denna nya och särskilt för landsbygdens liv så genomgripande förändring inte utan friktion. Närmast i sin ordning får man väl anse det vara, att skolstadgan skulle väcka missnöje genom de nya utgifter, som socknarna fingo vidkännas för skolbyggen och lärarelöner, även om bådadera och i alla händelser lönerna voro mycket blygsamt tilltagna. Men den stora nyordningen med obligatoriska folkskolor medförde även andra problem. Det gällde någonting, som skulle inordnas i det gamla, kring kyrkan uppvuxna enhetssamhälle, som kan spåras tillbaka ända till medeltiden. Härmed hängde nära samman de frågor, som rörde folkskolans förhållande till kyrkan och staten och i samband därmed frågan, vilken som egentligen var skolans centrala uppgift.

Folkskolans nära samband med kyrkan ansågs i regel som något självklart och höjt över varje diskussion. I detta fall kunde man hänvisa till och bygga vidare på hela den föregående långa traditionen. Skolorna voro enligt en av sjuttonhundratalets skolordningar »helgedomens förgårdar». Kyrkolagen av år 1686 förordnade, att klockare och präst skulle undervisa och förhöra barnen i kristendoms-kunskap. Folkskolestadgan av år 1842 underströk på ett par punkter det nära sambandet mellan folkskola och kyrka. Prästen skulle sålunda övervaka undervisningen i folkskolan särskilt beträffande kristendomsämnet, som uttryckligen framhölls som skolans viktigaste ämne. Beträffande detta hade folkskolan en uppgift, som av ålder räknats som en rent kyrklig angelägenhet. Undervisningen i kristendom räknades också av allmogen och av lärarna själva som skolans viktigaste uppgift. I ett föredrag vid ett läraremöte, refererat i tidskriften *Folkskolan* nr 10 år 1851, förklarades, att största delen av allmogen i vårt land menade, att folkskolan var ett slags bistånd åt prästerna, som numera ställde mycket större kunskapskrav på ungdomen för att få gå till nattvarden, än man gjort i äldre tid. Undervisningen i andra ämnen än kristendom möttes ibland, sades det vidare, av en viss misstro från föräldrarna.

De första skollärarna, som tillsatts efter den nya ordningen, voro livligt medvetna om att de inte hade nog utbildning bakom sig för sitt svåra och ansvarsfulla kall. Denna självkritik uttalades ibland på ett sätt, som nästan gränsade till självuppgivelse. I de folkskolor, som funnos före folkskolestadgan, hade lärarna högst olika förutsättningar för sin uppgift. Enligt en redogörelse, som torde vara riktig, rekryterades folkskolornas lärarekår vid början av adertonhundratalet, innan folkskolan ännu var obligatorisk, i huvudsak från tre kategorier. Den första av dessa utgjordes av äldre personer, som icke hade någon utbildning för lärarekallet och som först på äldre dar börjat ägna sig åt detta, »sedan ungdomens obetänksamhet och häftighet givit vika för en lugnare besinning och jämnare sinnesstämning», som det tillägges. Hit hörde dessa »skolmodrar», som i många fall av församlingarna betroddes med barnens första undervisning. Den andra kategorien bestod av sådana, som hade slagit sig på skolläraryrket, sedan de på ett eller annat sätt misslyckats i livet. Somliga av dessa hade studerat men måst överge den lärda banan, och många voro kroniska spritmissbrukare. Den tredje kategorien uppvisade den brokigaste samlingen. Det var alla dessa, som dels saknade kunskaper för att vara barnens lärare, dels

voro oförmögna till något arbete överhuvudtaget. Här fanns avskedade soldater, gamla betjänter, kuskar och sjömän »samt varjehanda lösa personer», bland vilka även förekommo sådana, som varit i klammeri med rättvisan (J. J. Holmberg, Grunddragen af svenska folkundervisningens historia, 1853, s. 40). I ett kungligt brev av år 1820 förordnades om åtgärder för att förhindra att ovärdiga personer betroddes med uppgiften att vara barnens lärare.

Genom folkskolestadgans bestämmelse om seminarier gjordes nu ett första försök till enhetlig utbildning av lärare för folkskolan, och dessa kommo sålunda att utgöra en mera homogen grupp i samhället än tidigare. Seminarieutbildningens längd varierade, liksom givetvis också dess omfattning och kvalitet. Några fasta och enhetliga bestämmelser i dessa hänseenden kan man knappast tala om. Folkskoleseminariet i Lund grundades redan 1839, alltså innan ännu folkskolestadgan kommit till. Bland dem som med verksamt intresse bidrog vid seminariets tillblivelse kan nämnas dåvarande professorn i teologi Johan Henrik Thomander. Denne önskade ett för hela stiftet gemensamt seminarium i Lund, medan däremot hans kollega Henrik Reuterdahl föreslog inrättandet av fyra seminarier i stiftets olika delar. Det blev sålunda Thomanders linje som segrade. Utbildningstiden i Lunds seminarium tycks till en början ha varierat mellan en och tre månader. År 1862 utfärdades ett kungligt seminariereglemente, som fastställde lärotiden i rikets folkskoleseminarier till tre år. I de metodiska anvisningar för skollärare, som föreståndaren vid Kalmar lärdoms- och apologistskola O. E. L. Dahm lämnade i sin 1846 utgivna handledning för lärare och skolinspektörer, »Skolmästar Konst», uppmanades lärarna vid folkskolorna att tänka på att deras utbildning inte tålde någon jämförelse med den akademiska utbildningen. Men de fingo också i samma metodik lära sig att inte hemfalla åt något slags självuppgivelse utan sätta sitt kall som folkets lärare och uppfostrare högt.

De lokala svårigheter som mötte de första lärarna, när de skulle börja sin gärning efter den nya folkskolestadgans föreskrifter, voro många. Klasserna voro ofta orimligt stora. Detta sökte man nödtorftigt kompensera genom den s. k. Lancastermetoden, ofta efter sina båda upphovsmän, skotten Andrew Bell och engelsmannen Joseph Lancaster, kallad den Bell—Lancasterska metoden. Denna karakteriserades av ett slags gruppundervisning med de mera försigkomna eleverna som handledare, »monitörer», under lärarens uppsikt. Metodens uppläggning medförde, där den tillämpades i en avancerad, militärisk och missförstådd form, att skolväsendet

tvangs in i ett slags tvångströja. Med sitt själlösa utanrabblande och med sitt myckna exercerande utgjorde metoden i denna form för nutida betraktelsesätt rena parodien på undervisning. Lancastermetoden var vid adertonhundratalets mitt allmänt vedertagen i vårt land men avskaffades, åtminstone delvis, genom en förordning år 1864. Trots alla dess svagheter och trots det betänkliga sätt, varpå den tillämpades, kan man icke bortse från dess stora betydelse, och själva idén om gruppundervisning anses som bekant ingalunda vara förlegad.

Till lärarnas svårigheter hörde den ekonomiska misär, som de råkade i genom den dåliga lön, som folkskolestadgan medgav dem. Den bestod av »minst» sexton tunnor spannmål, hälften in natura, hälften kontant till ett bestämt belopp av 53 riksdaler 16 skilling banco, »tjänlig bostad och nödigt bränsle» samt kofoder. Enligt en beräkning i Svensk Folkskoletidning år 1852 översteg för en skollärare med familj de normala årliga utgifterna hans årsinkomst med 212 riksdaler. Möjligen kunde han så förtjäna 100 riksdaler på arbete utöver skoltjänsten. Lärarelönerna ansågs också vara anmärkningsvärt små i jämförelse med förhållandena i andra länder. En svensk resenär i Danmark 1849, nämligen seminarieriktorn J. H. Ekendal, konstaterade, att en dansk folkskollärare hade högre lön än en svensk seminarierektor. Från ett folkskollärarehem i Skåne på 1840-talet berättas, att barnen ofta hörde sin mor upprepa denna vers ur Ordspråksbokens trettionde kapitel, även citerad i den Lindblomska katekesen: »Fattigdom och rikedom gif mig icke, men låt mig min avskilda del av spis få.»

De många gemensamma intressena och svårigheterna utgjorde den närmast liggande och mest påtagliga bakgrunden till de första skollärareföreningarna. Men djupare sett bottnar tillkomsten av dessa föreningar med all den vittomfattande betydelse, som de skulle få, i tidens hela andliga och sociala struktur.

Som den första ansatsen till sådana lärareföreningar har man räknat det möte, som hölls år 1838 av fem unga skollärare, den äldste tjugosju år och den yngste tjugo, i Vekerums by av Mörrums församling i Blekinge. En av de närvarande, nämligen folkskolläraren, sedermera organisten och kantorn Per Paulsson, beskrev händelsen på följande poetiska sätt: »En vacker augustikväll samlades från skilda håll fem unga, men för sitt kall högt livade folkskollärare under kronan av en lind i Vekerums by av Mörrums socken i det härliga Blekinges dalar.» Bland dessa fem var, utom denne författare, Sven Persson Rosenberg, född i Mörrum år 1811

och äldst i den lilla kretsen. Han blev sedermera skollärare bl. a. i Fjälkinge, och därpå skollärare och klockare i Östra Ljungby samt blev även bekant som riksdagsman. Men den av dessa fem, som skulle få den största betydelsen för lärareföreningarnas idé, var den yngste bland dem, Johan Jakobsson Holmberg. Medan det lilla sammanträffandet i Vekerum endast var en episod och ett initiativ, som inte ledde till någon direkt och omedelbar fortsättning, eftersom de unga lärarna snart blevo skingrade åt olika håll, så förde Holmberg, liksom givetvis i sin mån även de övriga, förenings-tanken vidare.

Liksom Rosenberg härstammade även Johan Jakobsson Holmberg från Blekinge. Han var född 1818 på Granefors bruk i Asarums socken och var son till en bruksdräng. Hos en »skolmor» fick han sin första undervisning. Som en avgörande händelse för hela sin kommande utveckling räknade han själv, att han i sin ungdom fick höra J. H. Thomander hålla ett nykterhetstal i Strömma, ett fabriksamhälle i Asarums församling (brev från Holmberg till C. W. Skarstedt den 7/4 1880). Thomander var en ledare i den reformvänliga krets av präster och lekmän, som ibland kallats »rörelsepartiet», eftersom den även på det kyrkliga området ville rörelse, det vill säga vad som kunde anses befördra andligt och socialt framåtskridande. Vad de arbetade för var i första hand kyrkliga reformer i förening med större frihet inom kyrkan, på bibelns och bekännelsens grund, samt yttre och inre mission. Som ett viktigt led av denna senare räknades nykterhetsarbetet. Det finns utan tvivel ett bestämt samband mellan dessa rörelsepartiets strävanden, sådana de representerades av Thomander samt av hans närstående vän, kyrkoherden i Västerstad Peter Wieselgren, och tillkomsten av de första folkskollärareföreningarna. Det är betecknande, att Holmberg nämner Thomander och Wieselgren i ett sammanhang, då han i det nyss citerade brevet berättar, att många älskade att höra Thomander, när han någon gång predikade i Blekinges kyrkor, liksom också många från Blekinge vandrade till Västerstad för att höra Wieselgren.

Sin läraregärning började Holmberg redan vid mitten av 1830-talet. Han gick sedan på Lunds seminarium tre månader och blev skollärare, först i Fjälkinge strax öster om Kristianstad, varvid han efterträdde Sven Rosenberg, och sedan från år 1842 i Borrby i sydöstra Skåne. Här kom han att verka till 1851, då han flyttade till Simrishamn. År 1857 blev han inspektör och förste lärare vid Willinska skolan i Göteborg och levde till 1895.

I Borrby hade folkskolan gamla traditioner, i det att en sockenskola här funnits sedan mitten av sjuttonhundratalet. Holmbergs studieintresse var stort, och redan den lokala skoltraditionen gav honom sålunda material av intresse. Under sin första tid i Borrby kom han också att studera Peter Wieselgrens år 1833 utgivna verk »Svenska kyrkans sköna litteratur». Detta studium fick för honom sin stora betydelse även på så sätt, att det förde honom i personlig kontakt med Peter Wieselgren. Han vände sig till denne med anhållan, att han måtte läsa genom och rätta ett av Holmberg författat manuskript till en planerad handbok i kateketik för folkskollärare. Wieselgren tillmötesgick hans begäran, men handboken blev icke utgiven.

Genom »Svenska kyrkans sköna litteratur» fick Holmberg också impulser till att skriva den svenska folkundervisningens historia, på grundvalen av de uppgifter som här lämnades och den litteratur, som Wieselgren hänvisade till. I tidskriften *Folkskolan* lät Holmberg vidare i juni 1850 införa upprop till Sveriges folkskollärare att insamla och insända material beträffande skolans historia i vårt land, och här publicerade han också vid ett par tillfällen resultatet av sina forskningar i svensk skolhistoria. År 1853 kunde han omsider efter flera motigheter, icke minst av ekonomiskt slag, utge »Grunddragen af svenska folkundervisningens historia», en skrift på omkring hundra sidor, tillägnad presidenten i kammarrätten August von Hartmansdorff, den kände konservative politikern, närmast i dennes egenskap av ordförande i svenska sällskapet för växelundervisningens befrämjande. Vid utredningen av svenska folkundervisningens historia sökte Holmberg på gängse vis, med en grundlighet och omständlighet, som endast utgjorde en onödig belastning av framställningen, gå tillbaka ända till förhistorisk tid. Av särskilt värde äro de minnen, som han berättar om skolundervisningen i Blekinge under hans egen barndom.

Holmbergs arbete med undervisningshistorien har sitt särskilda intresse även därigenom, att det har samband med hans gärning som föregångsman för folkskollärareföreningarna. Det gav honom nämligen anledning att studera folkskolans läge även i den närvarande tiden. Så kom det sig, att han blev initiativtagare till en sammanslutning, som synes vara den första egentliga folkskollärareföreningen i vårt land. Det var Borrby folkskollärareförening, som bildades den 28 december 1846 av sju lärare från Borrby socken och dess närmaste omgivningar. Holmberg var den egentlige ledaren av den lilla sammanslutningen, så länge han vistades i dessa trakter.

Vid sin sida hade han en jämnårig och likasinnad lärare, Bengt Nilsson. Till en början var Holmberg föreningens sekreterare, sedermera blev han ordförande.

Liksom Holmberg personligen hade fått avgörande intryck av den kyrkliga riktning, som utgick från Thomander och Wieselgren, så kom även hans sammanslutning att präglas av denna anda. Den var sålunda även en nykterhetsförening och var i detta fall besläktad med Wieselgrens nykterhetsföreningar. Det är för övrigt betecknande, att även den första seminarieföreningen i Lund, bildad 1839 och sålunda årsbarn med seminariet, var en nykterhetsförening.

Borrbyföreningen samlades regelbundet, till en början fem gånger årligen, till sammankomst i någon av de skolor, där dess medlemmar verkade. Syftet med föreningen angavs i stadgarna i allmänna ordalag med att den hade att föra lärarna samman kring frågor av gemensamt intresse. Särskilt diskuterades kristendomsundervisningen. Vid ett tillfälle förelästes en uppsats av Johan Ternström, präst i Lunds stift och under 1840-talet boende i Stockholm, där han utgav en strängt konfessionell kyrklig tidskrift: *Nordisk Kyrkotidning*. Den ifrågavarande artikeln bar till överskrift: »Vem kan gå och gälla för en rätt pedagog?» Det var kristendomsämnet, som här stod i förgrunden. Holmberg var för övrigt mycket noga med att protokoll blevo förda över sammanträdena och att dessa protokoll liksom föreningens övriga handlingar blevo förvarade. År 1868 hade den, berättar Holmberg, 325 skriftliga handlingar, och man hade då hunnit med 87 sammanträden. Den är skildrad av Holmberg i ett bihang till hans år 1870 utgivna minnesteckning över seminarieföreståndaren Jonas Herman Ekendal. Föreningen tycks ha verkat fram till 1878.

Mycket arbete nedlade Holmberg för att för sin förenings räkning hålla kontakt med präster, folkskollärare och seminarielärare i olika delar av landet. Den nyssnämnde läroboksförfattaren O. E. L. Dahm räknades sålunda som korresponderande ledamot. Föreningen stod även i korrespondens med bland andra professor H. M. Melin, Lund, föreståndaren vid Lunds seminarium J. E. Quiding, föreståndaren vid Lunds missionsinstitut P. Fjellstedt, som från och med 1848 under fyra år utgav tidskriften *Folkskolan*, samt seminarieföreståndaren i Strängnäs J. H. Ekendal, under åren 1848—1853 utgivare av *Tidskrift för folkskolelärare och folkskolebildningens vänner*.

Speciellt intresserad var Holmberg emellertid av att knyta Peter

Wieselgren närmare till föreningens verksamhet. Han var medveten om att han själv och hans förening stod i lärjungeförhållande till denne. Dessutom var han övertygad om att Wieselgren skulle kunna bli en kyrklig kontaktman för föreningen. En sådan behövdes, särskilt som man på mera konservativt kyrkligt håll var misstänksam gentemot denna liksom alla slags föreningssträvanden. Till ett möte, som Borrbyföreningen ämnade hålla i Hammenhögskola sommaren 1849, inbjöds Wieselgren som gäst och talare, dock med den reservationen, att man tyvärr inte hade råd att betala resekostnaderna annat än »med en framhårdande tacksamhetsförbindelse». Wieselgren hade, framhöll föreningen i sin skrivelse till honom, »riktig blick att ur den kristliga sanningens synpunkt bedöma rörelsekrafterna i tiden.» Vidare framhölls, att denna lärareförening var en parallell till nykterhetsföreningarna och bildningscirkelarna, för vilka Wieselgren nedlagt så mycket arbete. Man var nu angelägen om att Wieselgren under alla omständigheter, även om han inte kunde besöka föreningen, måtte ge ett utlåtande, huruvida han gillade dess verksamhet. Wieselgrens föreslagna besök i Borrbyföreningen blev inte av, men han uttalade i sin svarsskrivelse sin obetingade respekt och glädje över föreningens verksamhet. Denna uppmuntran var av allt att döma av stor betydelse. Det ökade självförtroendet tog sig uttryck i det högtidliga sätt, icke utan ett visst ceremoniellt inslag, varpå föreningen i slutet av samma år firade treårsminnet av sin tillkomst.

Holmberg var övertygad om att vad som börjats med denna lilla förening borde kunna bli upphovet till en rörelse bland Sveriges folkskollärare, varvid andra liknande föreningar skulle se dagen. Det är betecknande att han i ett brev till Wieselgren år 1850 jämförde lärareföreningarnas ringa början i vårt land med August Hermann Franckes pedagogisk-kristna insats, som från en ringa början och utan något startkapital hade vuxit ut till en omfattande kristen organisation. I tidskriften *Folkskolan* anförde Fjellstedt som något betecknande för den innevarande tiden, att den var »föreningarnas tid», i det att människor med liknande uppgifter och intressen slöto sig samman, och att lärareföreningarna voro ett uttryck för denna tendens (*Folkskolan* nr 9, 1849). Ett nära samband finns mellan Borrbyföreningen och den folkskollärareförening, som år 1849 bildades i Jönköping. Även i detta fall var Peter Wieselgren och hans nykterhetsrörelse den inspirerande faktorn. Jönköpingsföreningens förste ordförande, kantorn Anders Elming i Ödestugu, och dess förste sekreterare, kantorn, sedermera folkskolläraren J.

Carlsson, Jönköping, stodo båda i förbindelse med Peter Wieselgren. En skrivelse från Borrbyföreningen till den nygrundade föreningen i Jönköping finnes tryckt i Fjellstedts tidskrift *Folkskolan*, nr 3 år 1850. Hälsningarna och uppmaningarna i denna skrivelse ha något av bibelordets, kanske särskilt av de apostoliska brevens, tyngd och allvar över sig. Samband med Peter Wieselgrens nykterhetsrörelse saknades icke heller i Kullens likaledes år 1849 bildade lärareförening. Samma år grundades lärareföreningen i seminarie-staden Skara, och följande år tillkom Lunds folkskollärareförening med seminarieföreståndaren J. E. Quiding som ordförande. På mångfaldiga håll ute på landsbygden bildades lärareföreningar, som i jämförelse med de båda sistnämnda tycks ha haft en mera lokal karaktär. Vidare samlades folkskolans lärare till fristående möten på olika orter. Man kan sålunda med all rätt tala om en verklig rörelse, i nära samband med den kyrkligt-sociala riktning, som hade Thomander och Wieselgren till lärofäder. *Swensk Folkskoletidning*, som utgavs åren 1852—1853 av bl. a. J. J. Holmberg, S. Rosenberg och J. Carlsson, syftade till att vara, som det stod i anmälan, »en gemensam föreningslänk» mellan skollärareföreningarna.

Det säger sig själv, att dessa första folkskollärareföreningar fingo stor betydelse i denna för folkskolans framtid kritiska tid. Skall man rätt förstå deras betydelse, måste man räkna med att de utförde ett pionjärbete och visade vägen för den kommande utvecklingen, och detta åter öppnar vidsträckta perspektiv. Men även i den mera begränsade närvarande situationen var deras insats av största betydelse. I ett föredrag i Hammenhögs folkskola 1848, refererat i *Tidskrift för folkskolelärare* följande år, betonade Holmberg, att det gällde för folkskolans lärare att vara med sin tid. Det räckte inte längre, sade han, att på gammaldags vis sitta vid bordänden i stugan »med karbasen i näven och plugga utanläxor i ungarna», men det var inte heller önskvärt, fortsatte han, att lärarna »som nya herremän spatsera fram och tillbaka med händerna i lomman och titta på, huru förträffligt Bells och Lancasters uppdragna urverk går av sig själv med sin stora ståt av över- och underbefälhavares pedantiska exercisrörelser, tecken och under och mycket annat». Det var emellertid inte endast Lancastersystemets vara eller icke vara, som utgjorde ett problem. Utan frågan gällde i sista hand folkskolans fortsatta existens, dess lärares inordnande i samhället samt beredande av bättre utbildning och bättre förhållanden för dem.

I den gamla samhällstypen med dess representation i den vid

seklens mitt ännu existerande ständsriksdagen hade folkskollärarna egentligen ingen plats alls. Sven Rosenberg framställde i Swensk Folkskoletidning år 1853 denna fråga: »Till vilket stånd hörer folkskoleläraren?», och han svarade själv: »Till intet stånd på jorden.» När Rosenberg något senare själv blev vald till ledamot av ständsriksdagen, så blev det som medlem av bondeståndet, detta åter därför att han ägde ett stycke jord. Peter Fjellstedt förklarade i sin tidskrift Folkskolan, att lärarna hade ett slags mellanställning i samhället. Deras förhållande till prästerna karakteriserade han som »ett Johannesämbete». Häri låg, ansåg han, såväl lärarekallets ljusa sidor som dess skuggsidor. Till de sistnämnda räknade han mellanställningen mellan lärda och olärda, mellan andliga och lekmän. Denna kunde lätt alstra andlig självbelåtenhet och en känsla av andlig mättnad, bådaderna lika skadliga. Men å andra sidan låg enligt Fjellstedt i folkskollärarnas samhällsställning en odiskutabel tillgång. I idealiserande ordalag skildrade han, hur de skulle kunna vara prästens ställföreträdare och medhjälpare. Mellanställningen befriade dem också, fortsatte han, från de högre ståndens tunga etikett och från plikten att följa klädernas växlande mode. I slutorden faller författaren in i en stil, som erinrar om den menlösaste sjuttonhundratalsidyll. Läraren kunde mer än en person av annat stånd föra ett fritt liv, oberoende av tidsanda och ståndstvang kunde han »i lycklig enfald och glad huslighet bo under sitt tak».

Att denna skildring inte hade mycket med verkligheten att göra är uppenbart. Sanningen var väl i stället den, att lärarnas »mellanställning» beredde dem en mycket knapp utkomst och skapade åt dem i förhållande till de maktägande bland bönderna en beroendeställning, som fördyrade livet för lärarna och deras familjer. Men i Dahms metodik hade de fått veta, att det inte lönade sig att beklaga sig över sin lott hos skolstyrelsens ledamöter, som då endast skulle kunna hänvisa dem till att de själva hade valt sin levnadsbana.

På samma gång som de nya folkskollärareföreningarna medförde en större känsla av samhörighet hos lärarna, så betonade de också i regel folkskolans nära samhörighet med kyrkan. Mot de liberala strömningar i tiden, som yrkade på en mer eller mindre fullständig boskillnad mellan kyrka och folkskola, uppträdde Johan Ternström med skärpa i en artikel i Nordisk Kyrkotidning år 1848, och hans åsikt på denna punkt delades av många. För Holmberg var det sålunda självklart, att folkskolan var »Kristi kyrkas dotter». Kyrkan och folkskolan hade samma ursprung och samma syfte: »Obe-

hindrad av riksdagars beslut går denna kyrka fram över jorden, och folkskolan följer i hennes spår. Båda stå de i Kristi tjänst för människolivets eviga utveckling, skyddade av hans konungsliga makt.» Men Holmberg talar här om Kristi kyrka i ordets mera andliga innebörd av de troendes samfund över hela världen och denna kyrkas väg till hela mänskligheten genom missionen, icke om det kyrkliga systemet här hemma. För honom liksom för hela den riktning inom lärarekåren, som han representerade, var lärarens gärning något av ett prästerligt kall, och skolans andaktsstunder voro, betonade han, skolans gudstjänster. De skulle därför ledas av läraren själv, inte av någon av eleverna (*Tidskr. för folkskolelärare*, 3, s. 26). Från sin egen barndom erinrade han sig en lärare, som på söndagsmorgnarna samlade barnen till särskild gudstjänst. För hela denna syn på folkskolans uppgift i evangeliets tjänst var studiet av Martin Luthers skrifter av betydelse. Luther betonade i första hand den kristna undervisningen i hemmen. Men liksom föräldrarna hade en gudomlig uppgift beträffande barnens kristna fostran, så hade Gud givit en liknande uppgift åt lärare och präster. Kyrkan vidmakthölls genom skolorna, och näst predikoämbetet visste Luther ingenting högre än lärarens kall, »ty det är svårt att göra en gammal hund spak och gamla skalkar fromma, varpå dock predikoämbetet arbetar och måste arbeta mycket förgäves; men de unga telningarna kan man bättre böja och uppdraga, ehuru även några därvid brytas av». Luthers uttalanden om den kristna skolan citerades flitigt i tidskriften *Folkskolan*. Man har anledning förmoda, att detta Lutherstudium, som flitigt bedrevs av lärarna, gav dem en mera självständig syn och större klarhet ifråga om folkskolans uppgift i det kristna evangeliets tjänst.

Vid ett folkskolläramöte år 1851, refererat i tidskriften *Folkskolan* i oktober samma år, framhöll en talare folkskolans i förhållande till kyrkan självständiga linje. Den var icke kyrkans förgård utan något självständigt, den var »kyrkans tvillingsyster och medarbetarinna, ej dess underordnade slavinna eller tjänstepiga». Den stora uppgiften som en gång anförtrotts de första lärjungarna att »lära allt folk» kunde i den innevarande tiden inte längre fullgöras av kyrkan ensam. *Folkskolan* och kyrkan hade samma bestämmelse, nämligen »människosläktets uppfostran och utbildning för dess sanna bestämmelse, icke blott med avseende på detta, utan även på det tillkommande livet».

Beträffande folkskolans undervisning i kristendomskunskap betonades ofta i läraretidskrifter och på lärareföreningarnas möten,

att den var en självständig uppgift i förhållande till den kyrkliga barnundervisningen, och att lärarna icke i känslan av egen otillräcklighet borde underskatta sina möjligheter att meddela undervisning även i detta skolans viktigaste ämne. Något sådant framhöll folkskolläraren Per Jönsson från Östra Herrestad i sydöstra Skåne genom ett i manuskript bevarat föredrag vid ett läraremöte i grannsocknen Valleberga år 1849. En folkskollärare hade, sade han, icke blott att meddela undervisning i skolans profana ämnen. Genom att inplanta den rätta kristendomen hos barnen kunde lärarna göra mycket gott. Att de i världens ögon voro föraktade gjorde dem desto mer skickade för Kristi sak, enligt det apostoliska ordet att det som i världen var ringa och föraktat, det utvalde Gud.

Att frågan om kristendomsundervisningen i folkskolan blev aktuell i vårt land omkring 1850 och detta i så hög grad, att man kan tala om ett verkligt krisläge för folkskolan, varvid i den offentliga debatten hela dennas existensberättigande kom att ifrågasättas, hängde åtminstone delvis samman med den aktion, som sattes i gång av seminarieföreståndaren i Strängnäs, sedermera kyrkoherden i Flo i Västergötland, Jonas Herman Ekendal. Ett visst samband mellan denne och det kyrkliga rörelsepartiet markeras av att han under sin studietid i Lund, åren 1834—1836, hade predikokondition hos kyrkoherden Jonas Ahnfelt i Knästorp strax invid Lund, fader till en av rörelsepartiets mera radikala anhängare, kyrkoherden Paul Gabriel Ahnfelt. Ekendal stod också, som redan nämnts, i förbindelse med Holmberg och dennes lärareförening. Sedermera synes han också ha tagit intryck från Sören Kierkegaard. Han delade rörelsepartiets opposition mot den ledande kyrkopolitiken med dess förbud mot enskilda religiösa sammankomster utanför kyrkans gudstjänster, konventikelförbudet. Denna hans kritik tog sig omsider ett samlat uttryck i det ganska fräna arbete i två delar, »Svenska kyrkan och presterskapet under de sist förflutna åren», som han tillägnade prästeståndet vid riksdagen 1856—1857. Han delade Wieselgrens och andras krav på en mera markerad front mot »rationalismen», och framhöll kraftigt betydelsen av en mera biblisk och bekännelsetrogen kristendomsförkunnelse. Tillståndet i kyrkan betecknade Ekendal i en skrift år 1842 med uttrycket »andlig vinter», och med den föregående år utkomna svenska översättningen av den radikale tyske teologen David Friedrich Strauss' arbete »Das Leben Jesu» hade man, ansåg Ekendal, uppnått midvintern.

Som den väckelseman han var, ville Ekendal ställa skolan i den

kristna väckelsens tjänst. I sin strävan att föra skolans kristendomsundervisning närmare den kyrkliga verksamheten föreslog han för läroverkens vidkommande, i likhet med den prästerlige tidningsmannen C. O. Angeldorff, särskilda »skolpredikanter», som skulle vara ett slags mellanting mellan präster och lärare. Motiveringen var den, att tiden fordrade specialister även på kristendomsundervisningens område, och detta åter fann han bevisat genom det sätt, varpå debatten fördes i vårt land kring Strauss' nyssnämnda bok.

Den stora uppståndelsen kring Ekendal och hans skolprojekt kom emellertid först 1851. Efter en resa i några svenska landskap på sommaren 1851 utgav han samma år: »Den nya folkskolan i Swerge. Tankar och anteckningar under en resa sommaren 1851.» På olika sätt hade han under denna resa sökt bilda sig en uppfattning om vad den svenska folkskolan lyckats åstadkomma ifråga om folkbildningen, och han ansåg sig kunna konstatera, att resultatet blivit utomordentligt klen. Emellertid hade han redan i förväg, innan han gav sig ut på sin studieresa, en bestämd mening om att det svenska folkskoleväsendet borde radikalt reformeras. Härvidlag hade han tagit intryck av Luthers betonande av den kristna skolundervisningen som en hemmens angelägenhet. Han delade vidare den samtida skolmannen Torsten Rudenschölds åsikt, att den svenska folkskolan hade ett socialpolitiskt syfte. Ekendal menade, att folkskolans uppgift var att åt »de förmögnare av allmogens barn» ge ett kunskapsmått, som ungefärligen motsvarade, vad som bjöds barnen till städernas borgerskap i apologistskolorna. Folkskolan skulle helt enkelt vara ett medel att i kulturellt hänseende höja landsbygden och hjälpa upp bondeståndet till samma nivå som borgarståndet. Det var detta ändamål, som den enligt Ekendals mening icke på något sätt hade lyckats förverkliga.

Ett nödvändigt krav var enligt Ekendal, att religionsundervisningen förlades till hemmen för att där utövas av föräldrarna under prästerskapets kontroll. Undervisningen i folkskolans övriga ämnen borde skötas av det yngre prästerskapet. Utbildningen i seminarierna hade visat sig otillräcklig, och Ekendal ville nu alldeles avskaffa dessa. Han framhöll, vilka stora kostnader som härigenom kunde besparas det allmänna.

Genom nya resor såväl i Sverige som i utlandet ansåg sig Ekendal ha fått ytterligare stöd för riktigheten av sitt förslag. Sålunda fann han allmogenbildningen lika bristfällig i Danmark som i Sverige, och folkskolornas resultat således lika dåligt. Projektet att det yngre prästerskapet skulle överta skollärarnas roll var inte nytt. Det före-

kom bland annat i den uppmaning, som samfundet Pro fide et christianismo år 1798 sände ut angående inrättande av skolor på landsbygden med adjunkter och komministrar som lärare, denna gång i sällskap med organister, klockare och avskedade underofficerare. Vidare hade ett kungligt brev år 1846 ålagt pastorsadjunkterna vissa uppgifter med att biträda vid religionsundervisningen i skolorna och varje söndag en timma före gudstjänstens början anställa förhör med barnen i söndagsskolan. Men det lindrigt sagt originella i Ekendals förslag var, att prästerna enligt detta icke skulle överta undervisningen i kristendom utan endast i skolans övriga ämnen.

Ekendals förslag med dess nedvärdering av folkskolan i dess närvarande skick väckte en storm av missnöje bland lärarna. Syftet med hans resa var, sades det från lärarehåll, att han skulle för egen del väcka uppseende och beundran. Han anklagades, säkert inte utan skäl, för att ha givit en skev och ensidig bild av den nya svenska folkskolan. Han nämnde ingenting om dess förtjänster och om de lärare, som voro vuxna sitt kall. Icke minst opponerade man vidare emot att han ville låsa fast folkskolan vid den föråldrade ståndsindelningen. Sven Rosenberg hörde till hans skarpaste opponenter. Folkskolan hade, sade han, tillkommit för folkets skull, icke för att hjälpa upp något visst stånd. Borrbys folkskolläraryörening framhöll, att de gamla hemskolorna inte voro något att önska tillbaka.

Striden kring folkskolan gav eko även i riksdagen. Vid riksdagen 1850—1851 föreslog kyrkoherden Natanael Wallin från Tunhem, Skara stift, att antalet seminarier måtte minskas. Dels behövdes enligt hans mening inte så många, nu när tillgången på skollärare var relativt god, dels kunde det överhuvud ifrågasättas, om utbildningen där stod i överensstämmelse med tidens och skolans krav. Han ansåg det lämpligt med fyra eller fem seminarier i landet, nämligen i Stockholm eller Uppsala, samt vidare i Lund, Skara, Hernösand och möjligen Linköping. Domprosten Henrik Reuterdahl i Lund talade emot förslaget, därför att han ansåg, att det var ägnat att upplösa folkskolans nära samband med kyrkan. Tiden skulle aldrig bli mogen, förklarade han, för en åtgärd, som gick ut på att ändra den föreskriften i folkskolestadgan, att ett seminarium borde finnas i varje stiftsstad. Ty eftersom folkskolan till hela sin karaktär var kyrklig, så borde varje stift ha sitt eget seminarium, så att de blivande lärarna kunde utbildas i den landsända, där de sedan skulle verka. Nu liksom när frågan om upprättande av ett semi-

narium på sin tid hade behandlats i Lunds domkapitel för Lunds stifts vidkommande betonade Reuterdaahl vikten av att lärarna såväl fick sin utbildning som sin framtida gärning i sin hembygd för att här i sin egenskap av lärare också tjäna det kyrkliga livet. Riksdagen avsåg Wallins förslag. Endast i adelsståndet vann det bifall.

Nästa riksdag kom att bli ännu mera kritisk för folkskolans framtid. Ekendals radikala skolprogram hade på sitt sätt jagat upp stämningen. Prosten Jonas Bernhard Runsten i Sollefteå föreslog, att seminarierna småningom måtte bli alldeles indragna och att deras antal omedelbart som en första åtgärd måtte minskas till hälften. Han framförde liksom Ekendal den gamla tanken på hemskolan. Hela folkskoleinrättningen var, menade han, en nödfallsåtgärd, då det egentligen var hemmen, som skulle meddela undervisning. Genom folkskolorna drogos barnen, menade han, bort från hemmen. Vidare stodo seminarierna i ett slags motsatsförhållande till den akademiska prästutbildningen. Han ansåg också, att lärarna i folkskolorna lätt kunde komma att fungera som ett slags lekmannapräster, och att de obefordrade folkskollärarna under den närvarande rika tillgången på lärare skulle kunna störa samhällslugnet.

Dock ville Runsten ingalunda avskaffa folkskolan, även om han såg den som en nödfallsåtgärd. Men den borde ännu mera organiskt inordnas i den kyrkliga verksamheten, och lärarna skulle utbildas vid katedralskolorna i respektive stiftsstäder för att bli kyrkans tjänare. I denna egenskap skulle de också enligt motionären bli garanterade en bättre ekonomisk bärning än den, som nu bjöds dem.

Bland dem som talade emot denna motion var Thomanders och Wieselgrens andlige frände och i kyrkopolitiskt hänseende medarbetare, prosten Anders Sandberg i Madesjö, Kalmar stift. Han försvarade folkskoleväsendet i dess närvarande uppläggning men önskade bättre ekonomiska förhållanden för lärarna. Runstens motion fick endast till följd, att riksdagen i en skrivelse till Kungl. Maj:t anhöll om minskning av antalet seminarier. Denna anhållan åter fick intet omedelbart resultat, men genom kungliga kungörelser åren 1859 och 1864 föreskrevs en viss nedskärning av seminariernas antal.

Inflytelser från Torsten Rudenschöld lågo bakom de motioner, som härads hövdingen Per Arvid Ribbing väckte i adelsståndet vid riksdagarna 1850—1851 samt 1853—1854. Han ville bland annat, att

prästerna skulle åläggas att minst en gång i veckan infinna sig i sin sockens folkskola och därvid själva överta religionsundervisningen. Ribbing preciserade också närmare, hur det borde ordnas, om prästerna i sina respektive församlingar hade flera folkskolor. Vidare borde det också föreskrivas, ansåg han, att varje skola minst en gång om året skulle inspekteras av prosten, någon ledamot av konsistorium eller biskopen.

Ribbings förslag till straffbestämmelser för präster, som bröto mot skolstadgan, inklusive det nu föreslagna tillägget, voro synnerligen stränga och avfattade efter det nya kyrkolagförslagets stadgande om ämbetsbrott. Första och andra gången, som prästerna försummade sin skyldighet att besöka skolan, skulle de böta från en fjärdedel och intill hela årslönen, tredje gången skulle de bli avsatta.

Utskottet ansåg det ej lämpligt att folkskollärarna fråntogos skolans viktigaste undervisningsämne och därmed ock »ett av de mäktigaste medel för inverkan på barnens moraliska förhållanden». Vidare ansågs det inte lämpligt med stadganden om särskilda timmar för prästens närvaro i skolan och om straffbestämmelser för honom, om han bröt mot skolstadgan. Riksdagen biföll ej heller Ribbings förslag, utan folkskolestadgans allmänt hållna bestämmelser om biskopars, domkapitels och församlingsprästers plikt att öva tillsyn över folkskolorna förblevo oförändrade.

Ett kungligt brev av år 1853 förordnade om en mängd ändringar och tillägg till folkskolestadgan. Ehuru i sig själva i regel av mindre betydelse, äro de nya bestämmelserna dock ett uttryck för folkskolans utveckling under åren mellan 1842 och 1853, och man kan icke utan skäl anse dessa första elva år som en ingress till dennas fortsatta historia. Den kris, som folkskolan i vårt land genomlevde vid förra seklets mitt skulle, sedd i ett vidsträcktare sammanhang, befästa och vidare utveckla den mera självständiga syn på folkskolans uppgift inom stat och kyrka, som de första folkskollärarna och de nybildade lärareföreningarna med inspiration från nya kyrkliga rörelser i tiden kämpade för.